

Отримано: 14 вересня 2021 року

Прорецензовано: 17 вересня 2021 року

Прийнято до друку: 20 вересня 2021 року

e-mail: zif30@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-11(79)-25-28

Буда В. А., Заваринська І. Ф., Нестайко І. М. До проблем ідентифікації та семантики слов'янської антропонімної фразеології. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острого: Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 11(79). С. 25–28.

УДК: 811.161.2'111'373.21

Буда Володимир Андрійович,
кандидат філологічних наук, доцент
Заваринська Ірина Федорівна,
кандидат філологічних наук
Нестайко Ірина Миколаївна,
кандидат педагогічних наук, доцент,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

**ДО ПРОБЛЕМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА СЕМАНТИКИ
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АНТРОПОНИМНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ**

У статті розглядаються об'єктивне виявлення та дослідження слов'янської ономастичної фразеології у структурно-семантичному та порівняльному аспектах, яке базується на твердженні про значеннєву навантаженість антропонімів-компонентів.

Тривіальним завданням у дослідженні цих проблем є парадоксальна ситуація коли важко визначити наявність у складі таких фразеологізмів власних імен.

Комплексний аналіз проаналізованих нами мовних одиниць показує, що виокремлюються принаймні два підходи до етимологізації фразеологізмів. Так, у разі затемненої внутрішньої форми компонентів застосовуємо метод пошуку у значенні антропоніма історичного прототипу, окрім того, розглядаємо його як узагальнене позначення людини, що дає можливість нам виявити найяскравіше національно-культурне забарвлення та розкрити асиметричний сегмент фразеологічних систем.

Основні функції власних імен у представлених фразеологічних моделях – символічна, асоціативна та когнітивна. Дослідження проводиться на матеріалі польської та української мов.

Ключові слова: фразеологічні одиниці з антропонімним компонентом, структурно-семантичний та порівняльний аспекти, ідентифікація фразеологізмів, семантика, етимологія.

Volodymyr Buda,

PhD of Philological Sciences, Associate Professor

Iryna Zavarynska,

PhD of Philological Sciences

Iryna Nestayko,

PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

**TO THE PROBLEMS OF IDENTIFICATION AND SEMANTICS
OF SLAVIC ANTHROPONYMIC PHRASEOLOGY**

The article considers the objective identification and study of Slavic onomastic phraseology using the comparative method, which is based on the statement about the meaning of the onym-components. A trivial task in the study of these problems is the paradoxical situation when it is difficult to determine the presence of such phraseology of proper names. A comparative-historical and etymological analysis of the units shows that at least two approaches to the etymologization of phraseology are distinguished. In the case of obscured internal form of components we use the search method in the meaning of the anthroponym of the historical prototype, and its consideration as a generalized designation of man allows us to identify the brightest national and cultural color and reveal the asymmetric segment of phraseological systems. The specificity of the studied language units is that their semantics informs about the peculiar composition of thinking of a particular ethnic group, its culture, customs, traditions, worldview, history and mythology. The commonality of the analyzed phraseologizations is observed at the level of phrase formation mechanisms. Motivational spheres verbalized with the anthroponym component also partially coincide. The semantics of phraseological units with anthroponyms-components is related to extralinguistic factors that affect the understanding of the symbolism of the onym, its meaning, linguistic and cultural information by representatives of different societies. This aspect of the study of phraseology stimulates the relevance of consideration of these units in the interlingual plan. The main functions of anthroponyms in the presented phraseological models are symbolic, associative and cognitive. The study makes it possible to determine the semantics of phraseological units with anonymous components, which depends on the influence of associative phenomena, ethnolinguistic and cultural symbols, symbols and related certain socio-cultural factors on the formation of phraseological meaning.

Key words: phraseological units with anthroponymic component, structural-semantic and comparative aspects, identification of phraseological units, semantics, etymology.

Постановка проблеми. У розвідці будуть проаналізовані фразеологічні одиниці, які семантично мотивовані назвами історичних осіб та досліджено перехід загальних назв у власні і навпаки – шляхом лексико-семантичної деривації.

При зіставленні слов'янських фразеологізмів на особливу увагу заслуговують, характерна для кожної з мов, наявність онімів-компонентів, які визначають національну своєрідність цілої фразеологічної системи. Переклад фразеологізмів із власними назвами, пов'язаних із прецедентною тематикою, відзначається легкістю та великим ступенем еквівалентності через приналежність до широко вживаного пласту мови. Антропонімні фразеологізми, що утворені на основі змісту тексту, але не мають у ньому прямих відповідників (прототипів) є цікаві з погляду виявлення лінгвокультурної інформації для певної етноспільноти, що й зумовлює **актуальність** даного дослідження.

Мета дослідження – аналіз особливостей закодованого історико-культурним змістом онімів, зафіксованих у слов'янських фразеологізмах.

Об'єктом розвідки стали оніми в польській та українській лінгвокультурі. Предметом – історико-етимологічні особливості відповідних власних імен в асоціативно-образній системі онімного простору фразеологізмів.

Для визначення змісту таких фразеологічних одиниць необхідно вирішити наступні **завдання**: реконструювати компоненти-оніми, виявити їхню семантичну навантаженість у плані встановлення етнокультурних чинників, що визначають їх розуміння всіма членами різних соціумів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широкий спектр праць із ономастичної фразеології та питання щодо інформаційного навантаження компонента-оніма (С. С. Ермоленко, В. М. Мокієнко, Н. М. Пасік, М. Knappová, D. Nilsen, E. Rzetelska-Feleszko) стимулює актуальність розгляду цих одиниць у міжмовному плані (М. Ф. Алефіренко, Т. Шутковський, А. М. Кравчук, В. Г. Гак, В. М. Телія, Т. О. Черниш, О.В. Тищенко, Н. Д. Арутюнова, М. Є. Рут).

Ономасти присвятили низку досліджень проблемі переходу загальних назв у власні і навпаки. Цей процес Т. С. Олійник описує так: “Потенційно перехід у загальні назви властивий всім власним іменам із широкою популярністю. Популярним стає спочатку носій імені – реальна особа, літературний герой, географічне місце, предмет або явище через свою унікальність (певну визначну рису, особливість, вчинок тощо). Тоді, коли таке широковідоме ім'я (назва) переживає епоху свого носія, воно стає символом завдяки приєднанню асоціативної семи, що позначає характерну рису або характеристику (власне ім'я + асоціативна сема = символічне власне ім'я). Отже, коли власне ім'я стає популярним і набуває асоціативної семи, відбувається його перехід у загальну назву і породжується відповідний символ, відомий пересічному громадянину або певній групі людей” [15, с. 4]. Цей процес проілюстровано в авторитетних пареміологічних працях відомих вчених.

У словнику-довіднику В. В. Жайворонка подано те, що «необхідно знати» (серед інших “знаків української етнокультури” та вміщено понад 300 онімів) [8, с. 56]. Проте, звісно, лише їх певна частина входить до складу фразеологічних одиниць.

У праці М. Номиса [26, с. 768] натрапляємо на понад 150 антропонімів, які є компонентами фразеологізмів [15, с. 4], що виконують символічну, асоціативну та емоційну функції.

А. А. Лучик зазначає, що “...однією із властивостей людської думки, “є здатність її до аналізу вимірювань. Це зрозуміло, якщо згадати, яку роль відіграють вимірювання в життєдіяльності особи. Надмірність, як і, власне недостатність, мають негативний вплив на органи відчуттів в акті взаємодії людини з навколишньою дійсністю. Звідси випливає значущість у життєдіяльності особи” [12, с. 106].

У польській та українській ономастичній фразеологічній системі відтворюються подібні нюанси пізнання світу.

Щодо інших функцій власних назв, варто звернути увагу на дослідження Ю. О. Карпенко, який вважає, що суспільство може через назву вирізняти конкретний предмет та передавати щось про цей предмет (додаткову інформацію), прагне висловити пов'язані з об'єктом почуття, оцінити його, тобто оніми виконують інформаційну та емоційну функції [10, с. 12].

Добре відомий той факт, що семантика антропоніма визначається загальнонародними культурними конотаціями. Так, М.Е. Рут зазначає, що семантика власного імені визначається закріпленістю його за конкретним членом соціуму” [17, с. 68]. Тобто в цьому разі логічно поставити питання про функціональні особливості апелативів й онімів. Вчені зазначають, що оніми виконують ідентифікаційно-диференційну функцію, яка вирізняє оніми серед інших класів мовних одиниць. Вважається, що поєднання номінативної, ідентифікаційної та диференційної – це головна функція власних назв [23, с. 10].

Виразна національно-культурна специфіка притаманна польським антропонімічним фразеологізмам із семантикою, відомою лише носіям цієї культури й мови.

Розглянемо польський фразеологізм *Jak za króla Świeczka* [29, с. 161].

Це фразеологічне посилання іноді використовується, коли відправник заяви хоче підкреслити, що щось застаріле, не-сучасне, примітивне. Часи короля Цвечка прийнято вважати давніми часами. Дослідники намагалися знайти легендарного правителя в темряві історії. Схоже, що ім'я Świeczek – це польська версія Swiekek, який колись правив (до народження Христа) королівством Північної Європи, кельтською державою зі столицею у Віндобоні (нині Відень). Видатний польський поет Людвік Кондратович зробив спробу жартівливого віршованого опису порядку в країні Цвечка.

Чому ж тоді мирні, щасливі “часи короля Цвечка” є синонімами примітивізму? Можливо, тому, що замість того, щоб спонукати людей, що жили в той час, до праці і відкриттів, вони радше викликали лін і ледачість. [Електронний ресурс].

Близьке значення має фразеологізм пол. *Za króla Sasa jedz, pij, popuszczaj pasa* [29, с. 359]. Таку пам'ять залишив син Августа II, Август III. Значення виразу зрозуміти легко: весело проводи час, заповнюй шлунок та не думай ні про що інше. Це було весело, ніхто не думав про те, що станеться завтра, ніхто не розумів, що відбувається в країні. Король зовсім не був схожий на свого батька: йому було байдуже і до війн, і до сусідів [Електронний ресурс].

Подібних фразеологізмів, семантика яких належить до інтралінгвальних знань у польській мові багато:

пол. *Wystrójona jak rosińska Magdalena*. Це прислів'я, можливо, сягає уявленнє про відому своєю красою та стрункістю мешканку Росені [28, т. 3, с. 69];

пол. *Za Jana Kazimierza nie stało miast i żołnierza*. Підґрунтям прислів'я стали численні за панування цього короля війни, які знищили цілі території [28, т. 1, с. 825];

пол. *Dobrze się do mego Dubrawski, nie minie go wyszomirska grusza*. Dubrawski – суддя в Житомирі, який дуже жорстоко судив призвідників українського бунту в 1768 р. [28, т. 1, с. 497];

пол. *Zarobil, jak król Jan na Wołoszczyźnie*. Прислів'я стосується невдалої угорсько-молдавської політики Собеського і молдавського походу в 1686 р. [28, т. 1, с. 825];

пол. *Obaczym, co na to Czaplíc*. За Ліпінським, вислів пов'язаний з особою Целестина Чапліца із Шпанова (1723-1804), правника, з думкою якого рахувалися під час судових процесів [28, т. 1, с. 351];

пол. *Posłać po Liche, Posłać po Liche, ma paskudnika* – “напитися до неприємності, що аж очі затягуються імлюю, як у хворій худоби”. Зворот від прізвища серадського ветеринара Lichy, який жив у XIX ст. [28, т. 2, с. 13].

Значну проблему становить питання ідентифікації онімної фразеології [9, с. 155], зокрема в межах української та польської мов, іншими словами визначення належності одного з компонентів до онімної лексики.

А. Івченко приходить до висновку, що, наприклад компонент *Май* у відповідній фразеологічній серії (укр. *набрался як Май груш*, *наївся як Май груш*, *допався як Май до груш* та ін.) позначає людину, але не є антропонімом, бо не зафіксований

у традиційних ономастикох етносів, які проживають на території України. Дослідник висуває гіпотезу, що компонент *май* має значення ‘дурень’, оскільки слово *май* етимологічно може бути пов’язане з лексемою *змайóвiти* – “здурити, очманіти” [9, с. 155].

Дослідник наводить також цікавий приклад міжкультурної взаємодії, коли в межах однієї лінгвокультури слово, відоме як апеліатив, під час запозичення набуває статусу антропоніма.

У польській мові функціонує одиниця *Dorobić się jak dudek na kościele* [28, т. I, с. 500], яку запозичила українська мова: *виграв як Дудек на костюлі* [26, с. 206]. У польських діалектах слово *dudek* має значення ‘дурень’, однак під впливом поширеної структурно-семантичної моделі (укр. *виграв як Шльома на оренді, виграв як Хома на булках*) слово перейшло до розряду антропонімів [9, с. 156].

В українському арго знаходимо приклади переосмислення імені і прізвища реальної історичної постаті: особа → предмет (*максім горкий* – “найдешевший особовий поїзд третьої класи” (їздить звичайно тільки упосліджена соціальна верства) [5, с. 278]; особа → предмет, особа (*марія демченко* – “горілка, самогон; балакуча, чванлива жінка” (Марія Демченко, відома стахановка, родом із Чернігівщини. Розповідають анекдоти про її чванливість)) [5, с. 278].

У межах польсько-українського зіставлення звертаємо увагу на той факт, що через тривалі історичні та культурні контакти певна історична постать мала популярність у межах двох лінгвоспільнот, однак символіка прецедентного імені, а звідси і його емоційно-експресивна оцінка відрізнялися.

Так, у польському мовно-культурному просторі функціонують:

пол. *Wygląda jak Gonta* – Іван Гонта – сотник козаків Ф. Потоцького, у 1768 р. підняв бунт, страчений після бунту [28, т. 1, с. 703];

пол. *Umazany (zbrudzony) jak Mazepa. Usmarowany jak Mazepa. To Mazepa*. Ймовірно, відлуння народних переказів про любовні пригоди Мазепа, який згодом став козацьким гетьманом [28, т. 2, с. 418]. У збірці М. Номиса вміщено такий коментар до переосмислення оніма *Мазена*: “Лайка на мугируватих и непроворних людей. Чувать подекуди і в наших сторонах (праве теж, що й мацапури), а більш Москалі так дращуть наших, за гетьмана Мазепу. В Лубенщині й тепер ще можна чувати (росказує народ), що за часів царя Петра I розсердиться було Москаль на чоловіка та й ножакою, чи чим там: “*Мазена!*”, каже, або: “*Мазепин дух!*” А далі, кажуть, царь Петро дав указ – що, мов, хто залізеція души з оттакої причини і сам повинен наложить головою” [26, с. 187].

До складу українських фразеологізмів, за даними збірки М. Номиса, потрапили такі імена історичних осіб, як-от: *Од Богдана до Івана не було гетьмана* (Богдан Хмельницький і Іван Мазепа. Перший гетьманував 1648–1657 рр., і другий 1687–1709 рр.) [26, с. 69]. Окрім того, згадано імена таких історичних осіб, як: *Лотоцький, Мстислав, Наливайко, Познанський, Понятовський, Скоропадські Іван і Настя* та ін.

В українському діалектному мовленні зафіксовано одиниці, які містять компоненти, належні історичним постатям новітньої історії: укр. діал. *Спасибі Іллічу: ні вчиняю, ні печу!*; *Спасіба Сталіну-грузину, шо убув нас у резину* [5, с. 125]. Варто зауважити, що в сучасному мовленні наведені фразеологізми вживаються лише щодо історичних подій чи постатей, яких вони стосуються. Вважаємо, що саме група фразеологічних одиниць з антропонімним компонентом історичного походження має, по-перше, найскравіше національно-культурне забарвлення, а по-друге, утворює асиметричний сегмент фразеологічних систем.

Висновки. На нашу думку, виокремлюються принаймні два підходи до етимологізації фразеологізмів з антропонімними компонентами. Одні дослідники у разі затемненої внутрішньої форми фразеологізмів схильні шукати історичний прототип, інші розглядають онім як узагальнене позначення людини.

Перспективи використання результатів дослідження. Під час здійсненого міжмовного семантичного та історико-етимологічного аналізу варто приділити особливу увагу культурному, асоціативному фонові онімів, оскільки формальний компонентний збіг ще не свідчить про тотожність одиниць.

Важливість подальших досліджень полягають у міжмовному зіставленні компонентів-власних імен у фразеологічних системах, які за своїми ознаками та функціями наближаються до загальноновживаної лексики, забарвленої експресивно, а іноді набувають й символічності.

Література:

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : монография. М. : Элипис, 2008. 271 с.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М. : Языки русской культуры, 1998. 896 с.
3. Гак В. Г. Языковые преобразования. М. : Языки русской культуры, 1998. 768 с.
4. Головіна Н. Б. Семантичні інтерпретації денотативного компонента у фразеологізмах зі значенням побажання в німецькій та українській мовах. *Слов'янський вісник : зб. наук. ст.* Рівне, 2009. Вип. 8. С. 42–49.
5. Горбач О. Арго в Україні. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 686 с.
6. Дзюба М. Особливості мотивованості епонімичних термінів. *Семантика мови і тексту : Хміжжар. наук. конф., 21-23 вересня 2009 р. : зб. наук. праць.* Івано-Франківськ, 2009. С. 80–82.
7. Єрмоленко С. С. Структури семіотичної репрезентації у текстах прогностичних паремій. *Вісник Черкаського університету : Серія Філологічні науки.* 2003. Вип. 46. С. 39–48.
8. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Київ : Довіра, 2007. 172 с.
9. Івченко А. Проблеми ідентифікації ономастичної фразеології. *Systemy onomastyczne w słowianskich gwarach mieszanych I przejściowych : Materiały Konferencji Naukowej.* Lublin : UMCS, 1993. С. 155–163.
10. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Одеса, 2006. 328 с.
11. Кравчук А. М. Семантика антропонімів у польській фразеології. *Проблеми слов'янознавства : зб. наук. праць.* 2003. № 53. С. 185–191.
12. Лучик А. А. Національно-специфічне у зменшувально-пестливих та збільшувально-згрубілих похідних української і польської мов. *Слов'янський вісник : зб. наук. праць.* Рівне, 2009. Вип. 8. С. 106–110.
13. Мізін К. І. Когнітивна фразеологія : проблеми становлення. *Слов'янський вісник : зб. наук. праць.* Рівне, 2009. Вип. 8. С. 110–117.
14. Мокиєнко В. М. О собственном имени в составе фразеологии. *Перспективы развития славянской ономастики / под ред. А. В. Суперанской и Н. В. Подольской.* Москва : Наука, 1980. С. 62–67.

15. Олійник Т. С. Семантичні та функціональні характеристики символічних власних імен в сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. "Германські мови". К. : Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. 21 с.
16. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. "Українська мова". К., 2000. 15 с.
17. Рут М. Э. Образная номинация в русской ономастике. М. : Из-дво ЛКИ, 2008. 192 с.
18. Телія В. Н. Культурно-національні конотації фразеологізмів (от мировидения к миропониманию). *Славянское языкознание. IX съезд славистов. Доклады российской делегации*. М. : Наука, 1993. С. 302–314.
19. Тищенко О. В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство". Київ, 2001. 32 с.
20. Ужченко В. Д. Метонізми-фразеологізми. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. Х., 2004. Вип. 41. С. 89–92.
21. Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу. *О. О. Потєбня і актуальні питання мови та культури*. К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. С. 83–88.
22. Шутковски Т. Образ человека в русских и польских фразеологизмах с антропонимическим компонентом. *Slowo. Tekst. Czas. Materiały Konferencji Naukowej*. Szczecin, 2005. S. 186–196.
23. Кнарповá М. Obchodní jméno jako fenomén onomazilogický a funkční. *Slovo a slovesnos*. 1995. № 56. S. 276–284.
24. Nilsen D. L. F. Names : Some Subsidiary Functions. *Festschrift in Honor of Allen Walker Read* / red. L. E. Seits. DeKalb, IL : North Central Name Society, 1988. P. 108–115.
25. Rzetelska-Feleszko E. Znaczenie nazw własnych w procesie komunikacji językowej. *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna, Poznań. 3-5 września*. Księga referatów / red. K. Zierhoffer. Poznań : Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 1985. S. 109–117.
26. Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше : Опанаса Марковича / [авт.-уклад. Матвій Номис]. К. : Либідь, 1993. 768 с.
27. ФСССГД – Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу / уклад. В. Ужченко, Д. Ужченко. Луганськ, 2000. 198 с.
28. NKPP – Krzyżanowski J., Dzieje przysłowia polskiego w toku pięciu wieków. Nowa księga przysłów i wyrażen przysłownych polskich: t. 1–4 / red. J. Krzyżanowski, S. Swirko. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978. 1210 s.
29. SFJP – Słownik frazeologiczny języka polskiego: u 2 t. / red. Stanisława Skorupki. Warszawa : Wiedza powszechna, 1985. T. 1. – 788 s.; T. 2. 905 s.
30. URL: <http://www.edusens.pl/edusensownik/jak-za-krolacwieczka>, <https://books.google.com.ua/books?id>, <https://pl.wikisource.org/wiki/>